АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Иҹтимаи елмләр серијасы, 1961, № 9

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия общественных наук, 1961, № 9

Г. ВОРОШИЛ

УДИН ДИЛИНДӘ ГОҺУМЛУГ ТЕРМИНЛӘРИ

Дилин лүғәт тәркибиндә сөзләрин башга мә'на групларындан даһа чох сабитлик көстәрән гоһумлуг терминләрини тәдгиг етмәјин тәкҹә дил тарихинин өјрәнилмәсиндә дејил, һәм дә о дилдә данышан халгын тарихинин вә етнографијасынын өјрәнилмәсиндә дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Гоһумлуг терминләри халгын мәишәти вә һәјаты илә үзви сурәтдә бағлы олан ән гәдим сөзләрдир. *Ата, ана, әр, арвад, баҹы, гардаш, оғул, гыз* кими терминләр дилин әсас лүғәт фондуна дахилдир.

Дилчилик әдәбијјатында удин дилинә мәхсус гоһумлуг терминләри мөвзусуна, үмумијјәтлә, удин дилинин лексикасына һәср олунмуш әсәр вә ја мәгаләјә раст кәлмирик.

Әлимиздә гәдимдә удинләрин гоһумлуг әлагәләринин мәнзәрәсини әкс едән һеч бир материал јохдур. Доғрудур, Һеродот, Страбон, Бөјүк Плини, Клавди, Птолемеј, Мовсес Хоренатси, Себос, Фавтс Бузандаси кими јунан, рим вә ермәни тарихчиләри өз әсәрләриндә удинләрдән бәһс етмишләр, лакин онлар удинләрин аилә әлагәләри вә гоһумлуг мүнасибәтләри һаггында, демәк олар ки, һеч бир мә'лумат вермәмишләр.

Тарихи фактлардан мә'лум олдуғу үзрә, мадәршаһлыгла әлагәдар аиләдә танынан илк шәхс анадыр. Ананын һөкмранлыг сүрдүјү дөврләрдә аиләдә ата танынмырды. Бу, бир дә полигамија (чохкәбинлик) илә изаһ едилир. Аиләдә ананын вә ана гоһумларынын ән јахын вә ән сәлаһијјәтли гоһумлар олдуғуну сүбут едән бә'зи галыглара инди дә удин аиләләриндә раст кәлмәкдәјик.

Сонралар, моногамија (тәккәбинлик) дөврүнүн башланмасы илә аиләдә ата биринчи дәрәҹәли шәхс олур. Тәккәбинлик аиләдә ган гоһумларынын сајыны артырды. Бундан сонра *ана* термини илә бәрабәр *ата, оғул, гыз, баҹы, гардаш, әр, арвад* сөзләри дә мејдана кәлди.

Ф. Енкелс икили кәбинин мүсбәт ҹәһәтләриндән бәһс едәрәк јазмышдыр: «Икили кәбин аиләјә јени бир үнсүр кәтирди. О, доғма ана илә јанашы доғма атаны да гәти мүәјјән етди. Һәм дә бу ата, һәтта, бә'зи индики «аталардан» јәгин ки, даһа гәти сурәтдә мүәјјән иди»[1].

Моногамија инкишаф етдикҹә гоһумларын сајы да артды, *баба, нәнә, дајы, биби, әми, хала* кими гоһумлуг терминләри јаранды. Артыг бу дөврдән е'тибарән ата, ана, баба, нәнә, дајы, биби, әми, хала, гар-

[1] К. Маркс, Ф. Енкелс. Икиҹилдлик сечилмиш Әсәрләри, II ҹилд, Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 213.

604—4

даш, бачы аиләдә там гоһумлуг системинин әсасыны тәшкил етдиләр. Бу да тәбии бир һал иди. Чәмијјәт ашағы пилләдән јухары пилләјә доғру инкишаф етдикчә, аилә дә ибтидаи формасындан јүксәк формаја кечмишдир. Лакин ону да гејд етмәлијик ки, аилә даим инкишаф едиб јүксәк формалара кечирсә дә, гоһумлуг системи јериндәчә донуб галыр, демәк олар ки, чох јаваш инкишаф едир. Белә ки, илкин гоһумлуг терминләри өз мә'наларыны дәјишмир, гоһумлуг системи сабит олдуғу кими, гоһумлуг терминләри дә сабит галыр. *Ата, ана* вә саир терминләр чох надир һалларда өз мә'насыны дәјишир. Чүнки Ф. Енкелсин дили илә десәк: «...ана, ата, ушаг, гардаш, бачы адлары јалныз бир нөв шәрәфли адлар дејил, тамамилә мүәјјән вә чох чидди гаршылыглы вәзифәләр доғуран адлардыр ки, бу вәзифәләрин дә мәчмуу һәмин халгларын ичтимаи гурулушунун мүһүм бир һиссәсини тәшкил едир»[2].

Јухарыда дејиләнләри удин аиләсинә вә гоһумлуг системинә дә бүтөвлүклә шамил етмәк олар.

Әсас мәсәләјә кечмәздән әввәл, мөвзу илә әлагәдар олараг, удин дилинин өзүнә мәхсус сәсләринин тәснифатыны вермәји лазым билирик. Чүнки бунсуз мәгаләдә јазылачаг удин сөзләрини дүзкүн тәләффүз етмәк мүмкүн олмајачагдыр.

Удин дилиндә а, ә, о, е, у, ү, и, ы кими садә саитләрлә бәрабәр, **а, о, у, ы, и, е** кими фарингал адланан саитләр дә вардыр. Бунлар а, о, у, ы, е саитләри илә а, ө, ү, и саитләри арасында орта мөвге тутур.

Самитләрдән б, п, *п**, в, ф, м—додаг; д, т, *т*, с, з, ш, *ш*, ж, *ж*, к, к, н—дилөнү; ј, г—дилортасы; г, *г*, х, ғ—дилархасы; һ—удлаг; ч, *ч*, л, р—сонор; з, с, ц, *ц*—говушуг самитләрдир.

Удин дилиндәки әсас гоһумлуг терминләри ашағыдакылардан ибарәтдир: *баба* (ата), *нана* (ана), *чубух//чуух* (арвад), *калабаба* (баба), *балдыз* (балдыз), *балдызин ғар* (балдызоғлу), *балдызын хинар* (балдызгызы), *бачанағ* (бачанаг), *хинчи//хунчи* (бачы), *хинчеј ғар* (бачыоғлу), *хинчеј хинар* (бачыгызы), *дәдә* (биби), *дәдәј ғар* (бибиоғлу), *дәдәј хинар* (бибигызы), *дәдәј бин* (бибикәлни), *бин* (кәлин), *калабаба* (бөјүк әми), *калабин* (бөјүк кәлин), *каласевичи* (бөјүк гајын), *гајинбаба* (гајыната), *гајинана* (гајынана), *гајын* (арвадын гардашы), *севичи* (гајын—әрин гардашы), *гајинин ғар* (гајыноғлу), *гајинин хинар* (гајын гызы), *винчи//вичи* (гардаш), *винчеј ғар* (гардашоғлу), *винчеј хинар* (гардашгызы), *хинар* (гыз), *гуда* (гуда), *гудај ғар* (гудаоғлу), *гудај хинар* (гудагызы), *даји* (дајы), *дајин ғар* (дајыоғлу), *дајин хинар* (дајыгызы), *дајин бин* (дајыкәлни), *әми* (әми), *әмин ғар* (әмиоғлу), *әмин хинар* (әмигызы), *әмин бин* (әмикәлни), *езнә* (језнә), *језнәј ғар* (језнәоғлу), *језнәј хинар* (језнәгызы), *хачбаба* (кирвә), *хачнана* (кирвәарвады), *хачбабај ғар* (кирвәоғлу), *хачбабај хинар* (кирвәгызы), *мицик бин* (кичиккәлин), *иш//ишғар* (киши), *көтүкчә* (көтүкчә), *нәвә* (нәвә), *каланана* (нәнә), *нәтичә* (нәтичә), *ғар* (оғлан), *хала* (хала), *халај ғар* (халаоғлу), *халај хинар* (халагызы), *халај бин* (халакәлни).

Удин аиләсинин ата, ана, баба вә нәнәдән, һәмчинин онларын бүтүн өвладларындан (оғул, гыз, кәлин, нәвә, нәтичә вә көтүкчәләриндән), һәм дә гардашларындан вә онларын күлфәтиндән, һәтта өкеј гардаш вә бачыларын күлфәтиндән ибарәт олдуғуну нәзәрә алыб, јухарыдакы го-

---

[2] К. Маркс, Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 188—189.

* Партылтылы сәсләр курсивлә верилмишдир.

һумлуг терминләринин сајыны даһа да артырмаг олардыр. Удинләрдә гоһумлуг терминләри чохдур. Өкеј атанын, ананын, бачы вә ја гардашын бүтүн гоһумлары, өлмүш адамын палтарыны кејмиш шәхсин* бүтүн гоһумлары, гуданын, хачатасынын (кирвәнин), гардаш арвадынын, бачынын әринин бүтүн гоһумлары аиләнин гоһумлары сајылыр. Онлар да бу аиләдә баш верән бүтүн хејир вә шәр һадисәләрдә фәал иштирак едир, онлардан һәр бири аиләдә бир ичтимаи вәзифә дашыјыр. Биз бу мәгаләдә әсас гоһумлуг терминләрини изаһ етмәјә чалышачағыг.

Дүнјанын бүтүн халгларында, тајфа вә гәбиләләриндә олдуғу кими, удинләрдә дә илк гоһумлуг терминләри ган гоһумлуғуну билдирән терминләрдир. Бунлар *ата, ана, гардаш* вә *бачыдыр.* Чинси билдирән *оғлан* вә *гыз,* һәмчинин *әр* вә *арвад* сөзләри дә илкин терминләрдәндир.

Американ етнографы Л. Г. Морган өзүнүн «Гәдим чәмијјәт» адлы әсәриндә ерзин гоһумлуг системиндән бәһс едәркән гејд етмишдир ки, ган гоһумлуғунун јеканә терминләри ән елементар терминләрдир. Бунлар ата вә ана, гардаш вә бачы, оғлан вә гыздыр. Галан бүтүн гоһумлар һәмин терминләрин көмәји илә тәсвир едилир[3].

Л. Г. Морганын һәмин фикрини удин аиләсинә вә гоһумлуг системинә дә аид етмәклә, удин дилиндәки илк гоһумлуг терминләрини ата вә ана хәтти үзрә ики група бөлмәк олар:

1. Баба—ата, ғар—оғлан, винчи (вичи)—гардаш, иш (ишғар)—әр.
2. Нана—ана, хинар—гыз, хинчи (хүнчи)—бачы, чубух (чуух)—арвад.

Баба вә *нана* мүстәгил көклү терминләрдир. Бу терминләр түрк системли дилләрдә, хүсуси илә Азәрбајчан дилиндә дә ејни олдуғу үчүн марагльдыр.

Мә'лум олдуғу кими, удин дили Дағыстан дилләринин чәнуб-шәрг групуна дахилдир. Лакин ләзки дили мүстәсна олмагла, галан дилләрин һеч бириндә ананы вә атаны билдирмәк үчүн баба вә нана терминләринә раст кәлмирик.

Баба—табасаранча *кукај,* рутулча *дид,* сахурча *дак,* будугча *ада,* хиналугча *бuј,* арчинчә *абту,* ләзки дилиндә исә *баба.*

Нана—табасаранча *дудај,* рутулча *нин,* сахурча *ед,* чекчә *дај,* будугча *дида,* хиналугча *деда,* арчинчә *еттур,* ләзки дилиндә исә *деде.*

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә атаны билдирмәк үчүн узун мүддәт *баба* термини ишләдилмишдир. Бу сөзә «Китаби Дәдә-Горгуд» дастанларында да тез-тез раст кәлирик. «Дәдә-Горгуд оғланын бабасына сөјләмиш...[4]»; «Кәлин оғлан бабасына гулајын»[5]; «Гарғарсан бабама гарға»[6]; «Бабам сағ олсун[7]»; «Дәли Домрул сүрдү бабасынын јанына кәлди[8]» кими чүмләләрдәки *баба* сөзү буна мисал ола биләр.

Нана сөзүнә кәлдикдә исә, бу термин инди дә республикамызын Гарабағ зонасында, хүсуси илә Шушада ана мә'насында ишләнир.

Илк бахышда *ғар* вә *хинар* терминләри мүхтәлиф көклү исимләр кими нәзәрә чарпыр. Лакин *хинар* термининә диггәт едилдикдә «хи»-

---

* Удин аиләсиндән бир нәфәр өлдүкдә (баба, нәнә, ата, ана, бачы, гардаш) палтарыны бир нәфәрә бағышлајыб, ону өлән адамын әвәзи һесаб едирдиләр. Гардаш палтарыны кејмиш шәхс өләнин бачылары үчүн гардаш олур. Ана, ата, нәнә, баба, бачы палтарыны кејән дә аиләдә онлары әвәз едир. Оғул вә ја гыз палтарыны кејмиш шәхс ата-ана үчүн өвлад һесаб едилир.

[3] Л. Г. Морган. Древнее общество, Л., 1935, сәһ. 234.
[4] «Китаби Дәдә-Горгуд». Бакы, Азәрнәшр, 1939, сәһ. 22.
[5] Јенә орада.
[6] Јенә орада, сәһ. 27.
[7] Јенә орада, сәһ. 39.
[8] Јенә орада, сәһ. 88.

нин чинси ајырмаг мәгсәди илә шүурлу сурәтдә *нар* исминә бирләшдирилдијини көрүрүк. Удин дилиндә гыз сөзү **хинар** кими тәләффүз едилир. Бурада вурғу сөзүн көкү олан *«нар»*ын үстүнә дүшүр.

Ғар вә *нар* ејни көклү исимләрдир. Һәр ики сөзүн көкү **ар**-дыр. Гафгаз дилләриндә бу тәсадүфи бир һал дејил. Буна авар дилиндә дә раст кәлирик. Авар дилиндәки *ас* исминә чинси билдирмәк үчүн «в» вә «ј» самитләрини бирләшдирмәклә *вас* (оғлан) вә *јас* (гыз) терминләри дүзәлдилмишдир. Һәмчинин, Шимали Гафгаз дилләриндән олан вејнах дилиндәки *оһ* исминә «w» вә «ј» самитләрини бирләшдирмәклә *woһ* (оғлан), *јоһ* (гыз) терминләри јарадылмышдыр.

Удин дилиндә (һәмчинин авар, вејнах вә башга дилләрдә) оғлан вә гыз терминләринин ејни көкдән дүзәлмәсини бир сыра тарихи фактла изаһ етмәк олар.

Моногамија дөврүндә ата вә ананын аилә башчылары кими танынмасына, јә'ни бир арвадын бир әри олдуғуну кәбинин рәсмиләшдирмәсинә бахмајараг, онларын өвладлары һәлә чинсләринә көрә чинсләрә бөлүнмәмишдир. Она көрә дә истәр гыз, истәрсә дә оғлан һәр икиси өвлад мә'насыны ифадә едән бир терминлә адланмышлар. Арчин дилиндә бу һала инди дә тәсадүф едилир. Бурада һәм оғлана, һәм дә гыза *ло* дејилир. Чох еһтимал ки, удин дилиндәки *ар,* авар дилиндәки *ас,* вејнах дилиндәки *оһ* сөзләри дә өвлад мә'насында вахты илә һәм оғланы, һәм дә гызы билдирмишдир. Даһа сонралар чинси ајырмаг мәгсәди илә (аиләдә әмәк бөлкүсүнүн дә буна тә'сири олмушдур) оғланы билдирмәк үчүн удин дилиндәки *ар* исминә *«ғ»* самити, гызы билдирмәк үчүн «н» самити әлавә едилмишдир. Ејни фикри авар дилиндәки *вас, јас* вә вејнах дилиндәки *woһ, јоһ* терминләриндәки «в», «ј», «w» чинс көстәричиләри һаггында да демәк олар.

Ар термини бир чәһәтдән дә мараглыдыр. Удин дилиндә мејвәјә, мәһсула, бара да «ар» дејилир. Еһтимал ки, ата-ана өз өвладларына зәһмәтләринин бары, мејвәси кими бахмыш вә онларын гыз ја оғлан олдуғуна, јә'ни чинсинә фәрг гојмадан, һәр икисини дә *ар* адландырмышлар. «Хи» сөзөнлүјүнә (чинс көстәричисинә) кәлдикдә, ола билсин ки, бу, даһа сонракы дөврләрин мәһсулу олуб, јенә дә чинс билдирмәк мәгсәди илә *нар* сөзүнә битишдирилмишдир. Чинси ајырмаг мәгсәди илә көк сөзә өн шәкилчинин бирләшмәси һалына хиналуг дилиндә дә тәсадүф едилир. Хиналуг дилиндә һәм оғланы, һәм дә гызы билдирмәк үчүн *«цы»* исми мөвчуд иди. Сонралар чинси ајырмаг мәгсәди илә, гызы билдирмәк үчүн «цы» исминә «ры» өн шәкилчиси («рыцы») битишдирилмишдир[9].

Хинчи вә *хинар* терминләринин бир-биринә охшарлығындан белә нәтичә чыхармаг олар ки, һәр икиси дә ејни көклү сөздүр. Бәлкә дә бунлар мүхтәлиф көклү терминләрдир.

Чинсиндән асылы олмајараг, удин дилиндәки «ғар—винчи», «хинар—хинчи» терминләри мүхтәлиф көкләрдән дүзәлдилмиш сөзләрдир. Бу чәһәтдән һәмин сөзләр Азәрбајчан дилиндәки «оғлан—гардаш», «гыз—бачы» терминләринә охшајыр.

Ғар вә *нар* терминләри кими, *хинчи* вә *винчи* сөзләри дә ејни әсасдан дүзәлмишдир. Һәр ики терминин әсасы «инчи» исмидир. Чинси билдирмәк үчүн әлавә едилмиш «в» вә «х» самитләринә кәлдикдә исә онлар һаггында да *ғар* вә *нар* исимләриндәки «ғ», «н» самитләринин јаранмасына даир олан фикри тәкрар етмәк олар. Бачы вә гардаш терминләрини чинсә көрә ајырмаг мәгсәди илә исимләрә сәсләрин (сөзөн-

---

[9] Бах: Л. Б. Панек. О некоторых терминах родства и грамматических классах в дагестанских языках. Языки Дагестана, вып. II, Дагучпедгиз, Махачкала, 1954, сәһ. 230.

лүкләрин) артырылмасына авар дилиндә дә тәсадүф едилир. Авар дилиндә *ац* исминә «в» самитини гошмагла *вац* (гардаш), «ј» самитини битишдирмәклә исә *јац* (бачы) терминләри јарадылмышдыр. Арчин дилиндәки *ушду* (гардаш), *дошду* (бачы) терминләри дә бу јолла әмәлә кәлмишдир.

Ғар, нар, винчи вә *хинчи* терминләринин мәншәјинин изаһындан көрундүјү кими, *хинчи* вә *хинар* ејни чинсә аид олан терминләр олмасына бахмајараг, мүхтәлиф көкдән дүзәлдилмиш исимләрдир.

Удин дилиндә олан илк гоһумлуг терминләриндән бири дә *чуухдур*. Бу терминә Нич диалектиндә *чуух*, Варташен диалектиндә исә *чубух* дејилир. Нич диалектиндә сөзләрдән сәс дүшүмү ади бир һал олдуғу үчүн, еһтимал ки, *чубух* исминдән «б» самити дүшмүшдүр.

Чуух гадын чинсини билдириб *нана* термининдән ајры, сәрбәст бир терминдир. Удин дилиндәки *чуух* термини, үмумијјәтлә, «арвад» демәкдир. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндәки «арвад» термини дә һәр ики мә'нада—һәм мәним арвадым, һәм дә ки, үмумијјәтлә, гадын чинси мә'наларында ишләнир.

Арвад термини бир сыра башга дилләрдә ики мә'нада ишләнир. Мәсәлән, рус дилиндә «жена» вә «женщина» терминләри фарс дилиндә «زن», алман дилиндә **«Fraue»**, ермәни дилиндә **кник**, күрчү дилиндә **цоли** термини илә ифадә едилир.

Чуух терминининин мәншәји бир чәһәтдән дә чох мараглыдыр. Бә'зи дилләрдә бир чох гоһумлуг терминләринин мәншәји һејванларын адлары илә бағлы олдуғу кими (мәсәлән, абхаз дилиндә «а-в» һәм атаја, һәм дә кечијә, чечен дилиндә «dud» ганчыг итә, «duda» исә арвада дејилир)[10], удин дилиндәки «чуух» термини дә «чуур» (инәк) термини илә мүәјјән дәрәчәдә бағлы ола биләр.

Илк гоһумлуг терминләриндән бири дә *иш//ишғар* сөзүдүр. *Ишғар баба* термининдән фәргли олараг мүстәгил терминдир. *Ишғар* Азәрбајчан дилиндә «әр» демәкдир. «Әр», демәк олар ки, дүнја дилләринин чохунда ата сөзүндән фәргли бир терминдир. Мәсәлән, *ата* термининә рус дилиндә **отец**, фарс дилиндә «پدر», әрәб дилиндә **«أب»**, ермәни дилиндә **һајрик**, күрчү дилиндә **мама** дејилдији һалда, *әр* термининә *муж*, «شوهر» «زوج» **«амусин» «кмари»** дејилир.

Әр термининә Нич диалектиндә *ишғар*, Варташен диалектиндә исә садәчә олараг *иш* дејилир. *Иш* сөзү Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими иши билдирир. Мәсәлән, «Ишә кедирәм—ишә тазса; ишдән кәлирәм—ишәхун езса» вә саир.

Иш сөзүнә бирләшән *ғар* исминин мә'насы артыг бизә мә'лумдур. *Иш* вә *ғар* көк сөзләри бирләшәрәк мүрәккәб исим јарадырлар. Бунун мә'насы ишләк оғлан, әмәк габилијјәтли оғлан, иш оғланы демәкдир.

Удин аиләләриндә әрин вә үмумијјәтлә кишинин мөвгејинә диггәт едилдикдә јухарыдакы тәснифатын нә гәдәр дүзкүн олдуғу көрүнүр. Удинләрдә киши чинсини билдирмәк үчүн үч термин вардыр. Киши чинсинә 5 јашынадәк *әјел* (ушаг), 5—16 јашларында *ғар* (оғлан), 16 јашындан сонра исә *ишғар* (киши) дејилир. Боја-баша чатмыш, хүсуси илә евләнмиш, аилә саһиби олмуш киши, јашындан асылы олмајараг (удин кишиләри 16—18 јашынадәк евләнмирләр), *ишғар* адланыр. Чүнки о, артыг аилә, ев-ешик сахламаг габилијјәтинә малик бир адамдыр. Буна көрә дә о, ишләк оғландыр.

---

[10] Бах: Н. Ф. Яковлев. Термины «мать»-«отец», «сестра»-«брат», «дочь»-«сын» в Северно-Кавказских яфетических и некоторых других языках. Ученые записки Ин-та этнических и национальных культур народов Востока, № 1, М., 1930, сәһ. 162.

Чуух термини кими, *ишғар* сөзү дә һәм әр, һәм дә киши мә'насыны (чинсн) билдирир. Азәрбајчан дилиндә олан **киши**, фарсчадакы«مرد», әрәб дилиндәки «رجل», ермәни дилиндәки **мард**, күрчү дилиндәки **гаци** сөзләринин удин дилиндә мүгабили јохдур. *Ишғар* һәм чинси, һәм дә гоһумлуг әлагәсини билдирир.

Моногамија аиләсинин инкишаф етмәси, ата, ана вә өвладларын бир аиләдә биркә јашамасы илә әлагәдар олараг, ата вә ана оғул вә гызларын өвладлары үчүн (нәвәләр) бөјүк ата вә бөјүк ана олурлар. Бу терминләри ифадә етмәкдән өтрү бә'зи халгларда, ајрыча сөзләр вар. Лакин онлар да ата вә ана сөзләри әсасында бөјүк ата, бөјүк ана мә'наларында сонрадан дүзәлдилмишдир. Бә'зән дә «ата» вә «ана»ны билдирән терминләр сонралар бөјүк ата, бөјүк ана мә'наларына кечмиш, ата вә ананы билдирмәк үчүн исә јени терминләр јаранмышдыр. Биз бу фикри Азәрбајчан дилинә дә аид едә биләрик.

Мә'лум олдуғу кими, гәдимдә азәрбајчанлылар ата-анаја *баба* вә *нәнә* дејәрләрди. Инди исә һәмин терминләр ананын вә ја атанын ата-анасыны ифадә едир. Чүнки Азәрбајчан дилиндә *ата* вә *ана* кими јени терминләр јарадылмышдыр.

Түрк дилләриндә (о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә) гоһумлуг терминләринин бә'зән мә'нача дәјишмәси һалларына вахты илә Л. Ј. Штернберг дә тәсадүф етмишдир. Штернберг «Семья и род у народов С-В Азии» адлы әсәриндә «ана» вә «ата» терминләриндән бәһс едәркән јазмышдыр ки, бунлар һәр бир дилинән гәдим вә орижинал гоһумлуг терминләридир. Башга терминләр кими, ата-ана терминләри дә нәсилдән-нәслә кечир. Лакин нәсилдән-нәслә кечид заманы, шүбһәсиз, бунлар бә'зи дәјишмәләрә уғрајыр. Л. Ј. Штернберг орхон вә ујғур јазылы абидәләринә әсасланараг гејд едир ки, түрк гоһумлуг терминләриндән бир нечәси истисна олмагла, һамысы, һәтта *ата* вә *ана* кими терминләр тамамилә дәјишилмишдир (мәсәлән, гәдим түркчәдә атаја **кан**, јенидә исә **аба** дејилир)[11].

Удин дилиндә *баба-нәнә* терминләри чох садә бир јолла—һәр ики исмин габағына *кала* (бөјүк) сифәти әлавә едилмәклә дүзәлдилмишдир. *Калабаба* вә *каланана* (бөјүк ата, бөјүк ана) ана-атанын ата-аналары демәкдир.

Көрүндүјү кими, «бабаны» вә «нәнәни» ифадә етмәк үчүн удин дилиндә хүсуси терминләр јохдур. *Калабаба* вә *каланана* терминләри Ннч диалектиндә *калба* вә *кална* кими тәләффүз едилир. Һәр ики мүрәккәб исмин биринчи һиссәсиндән «а» саити, *баба, нана* исимләринин исә «ба», «на» һечалары дүшүр.

Сәс вә һеча дүшүмү һадисәси удин дилинин Ннч диалекти үчүн ади бир һадисәдир. Тәкчә гоһумлуг терминләрини көтүрсәк, *гајынбаба* вә *хачбаба* терминләриндән дә «ба» һечасынын дүшмәсини көрәрик. Һәмин терминләр Ннч диалектиндә *гајынба, хачба* кими тәләффүз едилир. Һәмчинин *винчи* сөзүндән «н» самитинин дүшмәсинә дә (һәр ики диалектдә) тәсадүф олунур.

Калба, кална сөзләриндәки «кал», «ба» вә «на» ајрылыгда һеч бир мә'на ифадә етмир. Удин дилиндә бу кими көк сөзләрә тәсадүф едилмир. Ннч диалектиндә бә'зән *нана* термини «а» саитинин узадылмасы илә дә (наа) тәләффүз олунур.

Калабаба, каланана кими аиләнин јахын гоһумларындан олан *гајынбаба* вә *гајыннана* терминләри дә дүзәлтмә мүрәккәб исимләрдир. Бу терминләрин *гајын* һиссәси алынма сөз олдуғу үчүн һәр ики диа-

---

11 Бах: Л. Я. Штернберг, Семья и род у народов С-В Азии. Л., 1933, сәһ. 66—68.

лектдә олдуғу кими сахланылыр; *баба, нана* исминин икинчи һиссәси исә атылыр.

Гајынбаба вә *гајыннана* терминләри тәрҹүмәсиз дә Азәрбајҹан дилиндә анлашылыр. *Гајынбаба* арвадын атасы, *гајыннана* исә анасы демәкдир. Бу, «гајын» сөзүнү ишләдән бүтүн түрк системли дилләрдә дә јухарыдакы мә'налары ифадә едир. Арвадын гардашыны билдирмәк үчүн дә «гајын» термини ишләдилир. Азәрбајҹан дилиндә (дикәр түрк системли дилләрдә дә) арвадын атасына *гајыната* (јә'ни гадын атасы), анасына исә *гајынана* (јә'ни гадын анасы) дејилир.

Гајын термини удин дилинә Азәрбајҹан дилиндән кечмишдир. Бу сөз монгол дилиндә «xatun» шәклиндә ишләнир[12].

Әрин гардашына *гајын,* атасына *гајыната,* анасына исә *гајынана* дејилмәси даһа сонракы дөврләрә аиддир. Көрүнүр, әрин гардашыны ана вә атасыны адландырмаг үчүн әввәлләр хүсуси адлар олмадыгларындан, арвадын ата-анасына вә гардашына мәхсус олан терминләр онлара да аид едилмишдир.

Аиләдә *баба* вә *нәнә* терминләринин мејдана кәлмәси илә әлагәдар олараг *нәвә, нәтичә* вә *көтүкчә* сөзләри дә јаранмышдыр.

Баба вә *нәнә* кими *нәвә* термини дә бүтүн түрк системли дилләрдә ејни мә'нада—өвладын өвлады; оғулун оғлу-гызы; гызын оғлу-гызы мә'наларында ишләдилир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, аиләдә өвладын өвлады олдугдан сонра *баба* вә *нана* терминләри јарадылмышдыр. Өвлад өз ата-анасынын ата-анасына мүәјјән бир адла, онлар да өвладын өвладына мүәјјән бир адла мүрачиәт етмәләри үчүн һәмин үч термини јаратмалы олмушлар.

Нәтичә вә *көтүкчә* терминләринин мәншәји бизә мә'лум олдуғу һалда, *нәвәнин* нә илә әлагәдар олдуғуну билмирик. Бу сөз удин дилинә фарс дилиндән («نوه») кечмишдир.

Нәтичә вә *көтүкчә* удин дилиндә чох аз ишләнән гоһумлуг терминләридир. Һәтта бир адама узун өмүр арзу едәндә белә удинләр көтүкчәнин адыны чәкмәјиб, јалныз—нәвә нәтичәлә бака (нәвәли-нәтичәли ол) дејирләр.

Нәтичә термини биздә белә фикир јарадыр ки, бу бир инсан өмрүнүн сону, сонунчу нәсил мә'наларындадыр. Һәр шејин бир сонлуғу, һәдди-һүдуду, нәтичәси олдуғу кими, нәтичәсини көрмүш бир инсан үчүн дә бу сон арзу вә өмрүн сону кими гәбул едилмишдир. Елә буна көрә дә өвладынын нәвәсини көрән баба үчүн бу, артыг «нәтичә»дир.

Нәтичә әрәб дилиндәки «نتيجه» сөзүндәндир. Бу термин түрк дилләри илә бәрабәр, удин вә башга дилләрә дә кечмишдир.

Көтүкчә термининә кәлдикдә исә бу сырф түрк сөзүдүр. Бу сөзүн әсасы *көтүк* олуб, садә исимдир. «Көтүкчә» исми удин дилинә Азәрбајчан дилиндән кечмишдир.

Нәвә, нәтичә, көтүкчә терминләриндән башга, *нәдидә* вә *нәбидә* кими терминләр дә вардыр. Бу терминләр, әрәбләрә мәхсус олса да, Азәрбајҹан вә башга түрк дилләринә кечмишдир. Лакин удин дилиндә биз бунлара раст кәлмирик. Удин аиләләриндә нәсил көтүкчә илә гуртарыр.

Әрәб дилиндән удин дилинә кечмиш гоһумлуг терминләриндән *хала, әми, халик* сөзләрини дә гејд етмәк лазымдыр.

Ананын бачысыны билдирмәк үчүн әрәб дилиндәки «خالة» атанын гардашыны билдирмәк үчүн исә «عم» сөзү көтүрүлмүшдүр. Бу

[12] Бах: xatun — женщина; xatunlar saraуї — дворец женщин. Н. Н. Поппе. Монгольско-русский словарь, мукаддимат Ал-Адаб, I—II, ССРИ ЕА Нәшријјаты М.—Л., 1938, сәһ. 384.

сөзләрин һәр икиси бүтүн түрк системли дилләрдә, һәтта фарс дилиндә дә (خاله، عمو) ејни мә'нада ишләдилир. «Халик» терминипә кәлдикдә исә бунун удин дилинә кечмә просеси чох мараглыдыр.

Түрк системли дилләрдә (һәмчинин фарс дилиндә) олдуғу кими, удин дилиндә дә ананын гардашына дајы («دائی») термини илә мүрачиәт едилир.

Варташен диалектиндәки «халик» терминипә кәлдикдә исә бу, әрәб истиласы илә әлагәдар олараг, удин дилинә әрәб дилиндән кечмишдир. Бу сөзүн көкү әрәб дилиндәки خال-дир. Һәмин сөзә удин дилиндәки «ик» шәкилчиси гошулмагла «халик» термини јарадылмышдыр.

Ола биләр ки, *халик* термини дә удин дилинә *әми* вә *хала* терминләри илә ејни дөврдә кечмишдир. Бунун сәбәби ајдындыр. Әрәб истиласы илә әлагәдар олараг, әрәб дили фарс, түрк вә башга дилләрә күчлү тә'сир көстәрмиш, нәтичәдә бу дилләрә чохлу әрәб сөзләри кечмишдир. Әрәб дилинин удин дилинә тә'сири нәтичәсиндә дә удин дилиндән чохлу сөзләр дүшмүш вә онлары әрәб сөзләри әвәз етмишдир. Инди *әми, хала, халик* дејән һәр бир удин үчүн бу сөзләрин нәји ифадә етмәси ајдындыр.

Удин дилиндәки гоһумлуг терминләриндән бири дә бөјүк әмини билдирән «калабаба»дыр. Јухарыдакы гејдләримиздән мә'лум олду ки, бу термин *баба* мә'насында да ишләдилир. Бөјүк әми мә'насында ишләнән *калабаба* термини бизи удин аиләсинин узаг кечмишинә чәкиб апарыр. Аиләдә *калабаба* бөјүк гардаш олмагла бүтүн ушаглары өз ушаглары, ушаглар исә ону өз аталары адландырырлар. Аиләнин идарәедичиси, ағсаггалы, рәһбәри олан *калабаба* гардашларын арвадлары үзәриндә дә там һөкмранлыг етмишдир.

М. Е. Матенин дедији кими, патриархал аиләләрдә бөјүк гардашын ролу даһа да бөјүмүшдүр. О, атанын баш вәрәсәси олмушдур. Һәр шејдән әввәл, атанын вәзифәси вә чини дә бөјүк оғула ирсән кечмишдир. О, һәм дә ата мүлкијјәтинин вә култунун биринчи саһибидир»[13].

Мараглы бурасыдыр ки, удинләрдәки *калабаба* (бөјүк әми) өз гардашы ушагларыны да өзүнүнки адландырмасы илә вә бачы ушагларына «бачы оғлу», «бачы гызы» демәси илә Американда јашамыш Ирокез аиләләрини хатырладыр.

Ф. Енкелс Ирокез аиләләриндә бөјүк гардашын ролундан бәһс едәркән јазыр: «Ирокез тәкчә өз оғул вә гызларыны дејил, өз гардашларынын ушагларыны да оғул вә гызы адландырыр вә онлар да буна ата дејирләр. О, өз бачыларынын ушагларыны исә бачы оғлу вә ја бачы гызы адландырыр, онлар да буну дајы адландырырлар»[14].

Удин дилиндә бибијә *дәдә* дејилир. Бә'зән бу термин *дәә* шәклиндә дә тәләффүз едилир. Бибијә мүрачиәт заманы *дәдә* сөзүндәки икинчи «д» самити ихтисара салыныр. Азәрбајчан дилиндә атанын бачысыны билдирмәк үчүн *биби* термини вардыр. Лакин бир сыра башга дилләрдә «биби»ни билдирән хүсуси термин јохдур. Мәсәлән, рус дилиндә **тетя** (по отцу), ермәни дилиндә **һракјур**, әрәб дилиндә «عمه», фарс дилиндә «عمه» кими ишләдилир. Көрүндүјү кими, рус дилиндә *тетя* тер-

13 Бах: М. Э. Матье. Термины родства в древнем Египте. Ученые записки ЛГУ, серия исторических наук, вып. 9, Л., 1941, сәһ. 35.

14 Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Госполитиздат, М., 1950, сәһ. 26.

минингә *по отцу* сөзү әлавә едилир. Чүнки руслар ананын бачысына да «тетя» дејирләр. Әрәб вә фарс дилләриндә исә «әми» сөзүндән дүзәлдиләрәк **әммә,** ермәни дилиндә **һракјур** (атанын бачысы) дејилир.

Удин дилиндә дә «биби»ни билдирмәк үчүн хүсуси термин олмадығына көрә, Гафгаз дилләриндә ата, атанын бачысы мә'наларында ишләнән *дәдә* сөзү көтүрүлмүшдүр. Белә бир терминин гәбул едилмәси бир дә онунла изаһ едилир ки, удин аиләсиндә *биби* дә ата гәдәр сәлаһијјәтли бир шәхсдир. Атадан сонра ушаглар үзәриндә һимајә иши бибијә вә дајыја тапшырылыр. Бу ики гоһум олмадыгда, ушаг әмисинин һимајәси алтына кечир.

Језнә удин дилиндә һәм халанын, һәм бачынын, һәм дә бибинин әринә дејилир. Бу сөзүн мәншәји бизә мә'лум дејил. Бачынын әринә Азәрбајчан дилиндә дә «језнә» дејилир.

Бачанаг, балдыз, гуда терминләри дә алынмадыр. Азәрбајчан вә ермәни дилләриндә дә арвадын бачысынын әринә «бачанаг» дејилир. Әрин бачысы Азәрбајчан дилиндә дә «балдыз» адланыр. Гызын вә ја оғланын ата-анасы азәрбајчанлыларда да «гуда» һесаб едилир.

Удин дилиндәки гоһумлуг терминләриндән бири дә *хачбабадыр. Хачбаба,* һәмчинин *хачнана* терминләри **хач** вә **баба-нана** кими мүстәгил сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүрәккәб исимләрдир. Бу терминләрин биринчи һиссәси *хач* сөзүдүр.

Хач Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, фарс (خاچ) вә ермәни дилләриндә дә ејни формада ишләнир. Јә'ни һәр үч дилдә бу сөзә *хач* дејилир.

Удин дилинә *хач* сөзү христианлыгла әлагәдар олараг кечмишдир. Даһа сонра һәмин сөздән ушағын хејр-дуачысы олан руһани атаны, ананы билдирмәк үчүн *хачбаба, хачнана* терминләри јарадылмышдыр.

«Хачбаба»нын аиләдә мөвгеји бөјүк олмушдур. Ушаг доғулдугдан сонра хачбаба ону килсәјә апармыш, «гызыл сујуна» (тәмизлик, нур сујуна) тутмуш, она ад гојмушдур. Һәмин оғланын тој мәрасиминдә *хачбаба* јенә дә фәал иштирак едир. Әкәр оғлан евләнирсә, бүтүн тој мәрасими боју *хачбаба* онунла олур, хачбабаја хүсуси һөрмәт едилир, она һәдијјәләр верилир.

Мүасир удин аиләләриндә дә хачбаба вардыр. Лакин индики хачбаба ән'әнә галығы кими бир шејдир. Онун әввәлки кими сәлаһијјәти јохдур.

Баба вә нәнәнин ата-анасыны, халаоғлуну, бибиоғлуну, дајыоғлуну, әмиоғлуну, гудаоғлуну, бачыоғлуну, гардашоғлуну, һәмчинин онларын оғул вә гызларыны билдирмәк үчүн удин дилинин өз материалы әсасында јаранмыш терминләр јохдур.

Јухарыдакы гејдләримизә әсасән, удин дилиндәки гоһумлуг терминләрини үч әсас група бөлмәк олар:

1. Моногамија дөврүнүн башланмасы илә әлагәдар олараг јаранмыш илкин терминләр—баба, нана, иш//ишғар, хинчи, винчи, ғар, хинар, чуух//чубух.

2. Удин дили материаллары әсасында дүзәлдилмиш мүрәккәб терминләр—хинчеј ғар, винчеј ғар, калабаба, каланана вә саир.

3. Башга дилләрдән алынмыш гоһумлуг терминләри—хала, әми, дајы, халик, гајын, балдыз, језнә, гуда вә саир.

Г. Ворошил

Термины родства в удинском языке

РЕЗЮМЕ

Изучение терминов родства представляет большой интерес, так как они относятся к архаическому пласту лексики языка и в известной степени отражают социальные отношения минувших стадий развития общества. Поэтому изучение удинских терминов родства представляет интерес не только для лингвистов, но и для историков и этнографов. Однако эта интересная тема, к сожалению, до сих пор не обратила на себя внимания языковедов и этнографов-удиноведов. Поэтому наша первая попытка рассмотреть термины родства в удинском языке не может претендовать на исчерпывающее освещение.

Нам ничего не известно о брачных обрядах и родственной системе удинов до христианства. Современные семейно-родственные термины, отражающие генерационные отношения членов семьи, являются лишь позднейшей дифференциацией существовавших в предшествующую социально-экономическую формацию терминов родового общества и охватывающих родственные отношения следующими основными словами: мать, отец, сын, дочь, сестра, брат. Остальные возникавшие в системе родства отношения обозначались первоначально описательно, с помощью этих же основных терминов.

Термины родства в удинском языке состоят в основном из первичных терминов (баба — отец, ṅана — мать, г̈ар — сын, хинар — дочь, хунчи — сестра, вичи — брат) и вторичных, образованных с помощью первичных (калабаба — дедушка, калаṅаṅа — бабушка и пр.). Сюда же следует отнести заимствования из азербайджанского, арабского и персидского языков (даjы — дядя по матери, хала — тетя по матери, ӓми — дядя по отцу, гаjын — брат жены и пр.).

Этимологии многих терминов родства довольно прозрачны, однако имеются и такие термины, происхождение которых пока не выяснено.

Изучение этимологического и историко-этнографического значения терминов родства удинов поможет выяснить целый ряд вопросов и, в частности, вопрос об исторических и родственных связях этнографических групп Азербайджана и Кавказа.